

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

The State of Buddha's Mind in Theravada Buddhist Scriptures

วนิดา ชุลิกาวิตย์*¹, พระปลัดธนา อคฺคธมฺโม² และสมฤดี จันทร์กล่ำ³
Wanida Chulikawit*¹, Phrapalad Thana Aggadhanno², and Somrudee Chanklum³

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมกุฏราชวิทยาลัย^{1,2,3}

Graduate School, Mahamakut Buddhist University^{1,2,3}

*Corresponding Author's Email: wandapo7191@gmail.com

Received: 06/02/2022, Revised: 15/04/2022, Accepted: 14/05/2022

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องวาระจิตของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นการรวบรวมทัศนะแห่งจิตของพระพุทธเจ้าในวาระต่าง ๆ มีวัตถุประสงค์การศึกษาคือ เพื่อศึกษาวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะที่มีสภาพแวดล้อมภายนอกและสภาวะแห่งจิตภายในที่ต่างกัพบพบวาททัศนะแห่งจิตว่าเป็นวิถีจิตในขณะจิตเดียวหรือทางทวารเดียว ซึ่งเกิดดับสืบทอดกันโดยรู้อารมณ์เดียวกัน จิตในคราวก่อนการตรัสรู้พบว่าสามวาระเป็นสำคัญได้แก่ วาระแรกเป็นวาระแห่งมรรคาที่ปรากฏทัศนะว่าการฝึกร่างกายฝืนธรรมชาติการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ วาระที่สองเป็นวาระแห่งการกลั่นลมหายใจและเกิดทัศนะว่าการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ วาระที่สาม ในคราวที่ทรงอดพระกระยาหารจนผอม จึงเกิดทัศนะขึ้นอีกว่าการกระทำนี้ไม่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ อันนำไปสู่การบำเพ็ญด้วยจิตวิปัสสนา ในขณะตรัสรู้ วาระจิตของพระองค์มี 2 ขณะ หรือมี 2 วาระจิต กล่าวคือ ก่อนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ จะมีวาระจิตเป็นอกิญญาวิถี คือ เมื่อได้บุพเพนิวาสานุสสติอกิญญา (มีปัญญาที่สามารถระลึกถึงเรื่องราวของตนที่เคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน) และได้ทิพพจักขุอกิญญา (มีตาทิพย์รับรู้การจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่เรียกว่า จุตูปปาตญาณ) หลังจากนั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนิพพานเป็นอารมณ์ วาระจิตที่เข้าถึงมรรคผล ที่เรียกว่า มรรควิถีและผลวิถีหรือโลกุตตรอัปนาวิถี ส่วนในขณะเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีวาระจิตเดียว เพราะปรินิพพานวิถีของพระพุทธองค์ มีลักษณะเป็น ชีวิตสมสึสึวิถี คือ พระพุทธองค์จะปรินิพพานทางมโนทวารมรรณาสันนวิถีเพียงทางเดียวเท่านั้น

คำสำคัญ: 1. วาระจิต, 2. พระพุทธเจ้า, 3. คัมภีร์พระพุทธศาสนา, 4. เถรวาท

Abstract

Academic articles on the state of Buddha's mind in Theravada Buddhist Scriptures It is a collection of the Buddha's mindset on various agendas. The objectives of the study are to study and analyze the Buddha's mental agenda which appears in Theravada Buddhist scriptures.

The state of Buddha's mind, while having different external environments and internal mental states, found that the view of the mind as a way of being in a single mind or through a single gate which are born in succession by knowing the same emotion. The mind before enlightenment was found to be of three importance: the first is the time of the way, wherein the view that the training of the body is against nature, this action does not lead to enlightenment. The second is a time to hold your breath and to take the view that this action is not for enlightenment. The third, when he fasted until he was thin. Hence, another view arises that this act is not for enlightenment which leads to practice with introspection. Phenomena of the mind at the time of his mind when enlightenment has two periods, that is happening before he reached an arahant fruit. There will be a spiritual state as Apinya state, that is, when one has ascendancy Phubbaniwasanusatti Apinya (having the wisdom to remember the story of one's own that had been born in a previous life) and attaining Dīpabhacchakku Apinya (the clairvoyant perception of the incarnation and fertilization of all creatures known as Jutupapattanana). After that, when he attained enlightenment as the Lord Buddha, there was nirvana as a spiritual consciousness that attained to the Maggha known as the path and the fruit of the Maggha, or the Lokuttaraappnavithi. When the Buddha's death, there was only one mind, because the Buddha's way is a characteristic of Samasivithi that passing away as Manodavarasannavithi is the only one way.

Keywords: 1. The State of Mind, 2. Buddha, 3. Buddhist Scriptures, 4. Theravada

1. บทนำ

ชีวิตของมนุษย์ที่เกิดขึ้น ย่อมอาศัยการอยู่ร่วมกันของกายกับจิต คำสอนในพระพุทธศาสนาเน้นเรื่องของจิต สำหรับเรื่องจิตนั้นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงบรรยายได้อย่างลึกซึ้ง ธรรมชาติของจิตเป็นสิ่งที่ละเอียดอ่อน เข้าใจยาก ด้วยจิตไม่มีรูปร่าง แต่ชอบท่องเที่ยวไปไกลในความคิด ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงจิตไว้ว่า “ทวารงคม อเการัง อสรีรัง คุหาสยัม เย จิตตัง สณฺณ เมสฺสนนฺติ โมกฺขนนฺติ มา

รพณา” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) คนเหล่านี้ได้จกสำรวมจิตอันไปในที่ไกล ดวงเดียวเที่ยวไปหา สรีระมิได้ มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย คนเหล่านั้นจะพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร บุคคลแต่ละคนมีปฏิภิกิริยาหรือรับ อิทธิพลต่อสิ่งเร้าไม่เหมือนกัน อิทธิพลต่าง ๆ เหล่านี้มีผลต่อความต้องการของมนุษย์ คอยผลักดันให้ มนุษย์ตัดสินใจเพื่อประโยชน์แห่งตน สิ่งนั้นก็คือ กิเลส ที่สะสมอยู่ในจิตและแสดงอาการให้เกิดพฤติกรรม ขึ้นมา โดยมีแก่นความรู้ทั้งเรื่องการทำงานของจิตและสิ่งที่อยู่ในจิต รวมถึงวิธีการที่บุคคลสามารถ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสิ่งที่อยู่ในจิตของตน อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน

การปฏิบัติภาวนาให้เกิดความสงบ เกิดปัญญา เพื่อเอาชนะกิเลสที่อยู่ในจิตให้หมดไปได้ แต่ สำหรับเจ้าชายสิทธัตถะ พระองค์ทรงเป็นพระอรหันต์บุคคลชั้นสูงสุด ที่ตรัสรู้ชอบโดยพระองค์เอง และทรง ดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์ทั้งปวงได้อย่างสิ้นเชิง พระองค์ทรงฝ่าฟันอุปสรรคนานาประการ เพื่อประโยชน์ต่อ สรรพสัตว์ทั้ง หลายโดยรวม มีผลให้ “พระพุทธศาสนา” จัดเป็นศาสนาหนึ่งที่มีความมหัศจรรย์เหนือ ศาสนาและศาสตร์ใด ๆ ภูมิความรู้ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้ทรงปรารถนาให้มวลมนุษย์ก้าวข้ามสังสารวัฏ โดยมุ่งเข้าสู่พระนิพพานไม่กลับมาเกิดอีก ถึงแม้เวลา จะล่วงเลยมานับ 2600 ปีแล้วก็ตาม แต่คำสั่งสอนอันประเสริฐของพระองค์ หาได้ลบล้างไปด้วยไม่ ยังคง อยู่เป็นเครื่องนำบุคคลให้ข้ามพ้นจากวัฏฏสงสารได้เสมอ

เรื่องวาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และขณะปรินิพพานเป็นอย่างไร ถึงแม้มีผู้ศึกษาไว้ บ้าง เพียงแต่กล่าวไว้อย่างกว้าง ๆ ดังนั้นเพื่อตอบใจสงสัยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาจึงได้ค้นคว้าจากเอกสาร ปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารทุติยภูมิ คือ ตำราและบทความที่เกี่ยวข้อง ผลจาก การศึกษาวาระจิตของพระพุทธองค์ในสองขณะที่เกิดขึ้นนี้ หวังให้ผู้อ่านบทความนี้เกิดความศรัทธา เลื่อมใสต่อพระพุทธศาสนา และเมื่อได้น้อมนำหลักธรรมคำสอนที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสู่การ ปฏิบัติ ย่อมพบความสุขในทางธรรมที่ประณีตอย่างแท้จริง บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์ วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

2. จิตและวาระจิตของพระอรหันต์

สำหรับการจะเข้าใจวาระจิตของพระพุทธเจ้า ควรทราบความหมายของจิตและวาระจิตของ พระอรหันต์ก่อน จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อ ความสัมผัสถูกต้องทางกาย และความนึกคิดทางใจ ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่า จิตเป็นตัวตนที่แท้จริง แต่ถือว่าเป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง เพื่อให้จิตดำรงอยู่ได้ ด้วยการอิงอาศัยกันของสิ่งที่เรียกว่า เจตสิกซึ่งเป็นธรรมที่ประกอบจิต มีลักษณะเป็นนาม ปปรุงแต่งจิตทำให้จิตรู้อารมณ์ รู้สีกเป็นไปตามอำนาจ ของนามธรรมนั้น ๆ สำหรับจิตของพระอรหันต์เป็นจิตที่ตั้งงาม พระอรหันต์เป็นผู้ทำลายกิเลสได้หมดสิ้น การกระทำต่าง ๆ ของพระอรหันต์ จึงไม่มีทั้งบุญและบาป และไม่ส่งผลให้เกิดวิบากในอนาคตอีกต่อไป จิตของพระอรหันต์จึงเป็นมหา-กิริยาจิต ประกอบด้วยปัญญาสามารถเกิดได้ในโอกาสต่าง ๆ เช่น ขณะ กำลังแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ ขณะกำลังพิจารณาหัวข้อธรรมบางประการ และขณะกำลังพิจารณา

ปลงสังเวชในความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามผลของบุญและบาปของสัตว์นั้น ๆ ที่ได้กระทำไว้ในจิตตั้งนั้นมหากิริยาจิตจึงเป็นจิตที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว จะไม่มีผลหรือไม่มีวิบากที่จะทำให้เกิดภพใหม่ชาติใหม่อีกต่อไป แต่ตราบไต่ที่พระอรหันต์ยังไม่ปรินิพพาน ก็ยังต้องรับผลของกรรมในอดีต ทำให้เห็นสิ่งที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง เพราะพระอรหันต์ยังมีขันธ 5 จึงสามารถรับผลของกรรมได้ อาจทางตา หู จมูก ลิ้น กาย คือ ยังเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้กระทบสัมผัส ที่เป็นผลของกรรม คือ จิตเห็น (จักขุวิญญาณ) จิตได้ยิน จิตได้กลิ่น จิตลิ้มรส จิตรู้กระทบสัมผัส ที่เคยทำไว้ในอดีต ถึงแม้จะเกิดทุกข์ทางกายมากเพียงใดก็ตาม พระอรหันต์ก็จะมีทุกข์ทางใจแม้แต่น้อย เพราะ โทสมูลจิต 2 ไม่มีโอกาสเกิดกับพระอรหันต์อีกแล้ว นอกจากนั้น โลกมุลจิต 8 และโมหมูลจิต 2 ก็ไม่มีโอกาสเกิดกับพระอรหันต์อีกเช่นกัน สำหรับวิถีจิต คือ แนวทางที่จิตไปรู้อารมณ์ที่ปรากฏในโลกทางทวาร 6 ที่เป็นไปตาม แนวทางปัญจทวาร ที่เรียกว่า ปัญจทวารวิถีจิต แต่ถ้าเป็นไปตามแนวทางมโนทวาร เรียกว่า มโนทวารวิถีจิต สำหรับวาระจิต ก็คือ วิถีจิตในขณะจิตเดียวหรือทางทวารเดียว ซึ่งเกิดดับสลับต่อกันโดยรู้อารมณ์เดียวกัน ซึ่งบางวาระวิถีจิตเกิดทั้ง 7 วิถี บางวาระวิถีจิตเกิด 6 วิถี 5 วิถี หรือก็ไม่เกิดเลย (วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, 2561: 378) ในคัมภีร์อัฐธสาลีปกรณ์รถถา กล่าวว่า “จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในชาติสุดท้ายของพระสัพพัญญู-โพธิสัตว์ (ผู้ที่ถือกำเนิด เพื่อมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) ทุกพระองค์ย่อมถือปฏิสนธิ(นำเกิด) ด้วยมหา- วิปากจิตที่เป็นอสังขาริก เป็นดิเหตุกะ และเกิดพร้อมด้วยโสมนัสเวทนา (มหาวิปากจิตดวงที่1) อันมีความเมตตาเป็นประธาน เพื่อบำเพ็ญเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์ทั้งปวง” (วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ, 2563: 90-92) และการบำเพ็ญเพียรจนบรรลุธรรมเครื่องหลุดพ้นจากกิเลส เพื่อการตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง ทรงมีพระนามใหม่ว่า “พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า” มีกระบวนการดังต่อไปนี้

3. การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เริ่มจากเจ้าชายสิทธัตถะ ทรงออกผนวชประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทรงแสวงหาธรรมระยะแรก โดยทรงศึกษาในสำนักอาหารดาบส กาลามโคตร และอุทกดาบส รามบุตร ณ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ถึงแม้ที่สำนักของอาหารดาบส กาลามโคตร พระองค์ทรงได้สมบัติ 7 และที่สำนักอุทกดาบสรามบุตร พระองค์ทรงได้สมบัติ 8 แล้วก็ตาม แต่พระองค์ทรงทราบว่า นี่มิใช่หนทางพ้นจากทุกข์บรรลุนิพพานตามทีทรงมุ่งหวัง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) จึงทรงลาอาจารย์ทั้งสอง เสด็จไปบริเวณแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ เพื่อศึกษาค้นคว้าหาหนทางบำเพ็ญเพียรให้บรรลุธรรมวิเศษแห่งการตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ตามลำดับดังนี้ วาระแรก ทรงควบคุมอวัยวะของร่างกายไม่ให้เป็นไปตามธรรมชาติ แต่เมื่อทรงเห็นว่าการทำอย่างนั้นไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงทรงเปลี่ยนไปบำเพ็ญอย่างอื่น วาระที่สอง ทรงกลั่นลมหายใจ คือ ทรงพ่นกลั่นลมอัสสาสะ(ลมหายใจเข้า) ปัสสาสะ(ลมหายใจออก) เมื่อหายใจทางช่องพระนาสิก (จมูก) และช่องพระโอษฐ์ (ปาก) ไม่สะดวก ก็เกิดเสียงดังอยู่ในพระกรรณ (หู) ทั้งสองข้าง ทำให้ปวดพระเศียร เสียดพระอุทร (ท้อง) และร้อนในพระกาย แต่เมื่อทรงเห็นว่าการทำอย่างนั้น นี้ก็ไม่ใช่ทางตรัสรู้ จึงทรงเปลี่ยนไปบำเพ็ญอย่างอื่น และวาระที่สาม ทรงอดพระ

อาหาร หรือเสวยแต่เพียงน้อย จนพระกายเหี่ยวแห้ง พระกำลังน้อยถอยลง ไม่ว่าจะเสด็จไปข้างไหนก็ชวนเซงจะล้ม

ภายหลังพระองค์ทรงพบว่า การทำทุกกริยานี้ไม่ใช่หนทางสู่การตรัสรู้ได้ และในเวลานั้นท้าวสักกะ-เทวราชที่คอยให้ความช่วยเหลืออนุเคราะห์แก่คนผู้ประพฤติดูในธรรม ได้เห็นความตั้งใจอันเด็ดเดี่ยวของพระมหาบุรุษ จะไร้ผลเสียเปล่า จึงได้ถือพิณสามสาย เสด็จลงมาติดถวาย สายพิณเส้นที่หนึ่งหย่อนยานเกินไป ทำให้ดีดไม่ดัง สายพิณที่สองจึงลวดตึงเกินไป ดีดเข้าก็ขาด สายพิณที่สามจึงลวดพอดีไม่หย่อน ไม่ตึงนัก ดีดดัง เสียงประสานกลมกลืนไพเราะ เมื่อพระมหาบุรุษได้สติ แล้วยึดเอาพิณสายกลางที่พอดี มาเป็นแนวทางปฏิบัติ คือตั้งความเพียรทางใจให้เป็นไปพอดี ไม่หย่อน ไม่ตึงเกินไป จึงเป็นที่มาของการปฏิบัติตามสายกลาง เรียกว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” เมื่อพระมหาบุรุษทรงเลิกบำเพ็ญทุกกริยา แล้วกลับมาเสวยอาหารตามเดิม ปรากฏว่าในตอนเช้าของวันหนึ่ง นางสุชาดาผู้เป็นลูกสาวของนายบ้านเสนานิคม ตำบลอุรุเวลา พราธนาจะบวงสรวงเทวดา ได้หุงข้าวมธุปายาส แล้วนำมาถวาย เข้าใจว่าพระมหาบุรุษเป็นเทวดา พระองค์จึงทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งถาดที่นางทูลถวายด้วยพระหัตถ์ขวา หลังจากนั้นพระมหาบุรุษทรงถือถาดข้าวมธุปายาสเสด็จไปยังริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วเสด็จลงทรงน้ำ เมื่อทรงน้ำเสร็จก็เสด็จขึ้นมาประทับนั่งริมฝั่ง ทรงปั้นข้าวมธุปายาสเป็นปั้น ๆ รวมได้ 49 ปั้น ครั้นมหาบุรุษทรงเสวยเสร็จแล้ว ทรงลอยถาดและทรงอธิษฐานว่า ถ้าจะได้สำเร็จเป็น พระพุทธเจ้า ขอให้ถาดจกลอยทวนกระแสน้ำ เมื่อทรงปล่อยพระหัตถ์ ปรากฏว่าถาดนั้นลอยทวนกระแสน้ำไปไกลถึง 80 ศอก หลังเสด็จกลับจากทรงลอยถาดอธิษฐานแล้ว พระมหาบุรุษก็ประทับอยู่ที่ดงไม้สาละ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา และเวลาบ่ายเกือบเย็น จึงเสด็จไปยังต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ปัจจุบันคือตำบลพุทธคยา ประเทศอินเดีย ระหว่างทางพระมหาบุรุษได้พบกับชายผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในวรรณะพราหมณ์ชื่อ “โสตถิยะ” เดินถือกำห้ำห้ำคามา 80 กำ ถวายห้ำห้ำคาเหล่านี้แก่พระมหาบุรุษ พระองค์ทรงรับแล้วทรงนำไปปูเป็นอาสนะสำหรับประทับนั่งที่โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระมหาบุรุษทรงประทับขัดสมาธิ พระบาทขวาวางทับพระบาทซ้าย และพระหัตถ์ขวาทับพระหัตถ์ซ้าย ผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ผินพระปฤษฎางค์ (หลัง) ไปทางต้นพระศรีมหาโพธิ์ แล้วทรงตั้งพระทัยเป็นสัจจะแน่วแน่ว่า "ถ้าเรายังไม่ได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตราบใด เราจักไม่ยอมลุกขึ้นตราบนั้น แม้ว่าเนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไปเหลือแต่หนัง เอ็น และกระดูกก็ตามที" (ปราชญ์ขยะ, 2558)

ในวันเพ็ญเดือน 6 ก่อนที่พระมหาบุรุษจะตรัสรู้เพียงไม่กี่ชั่วโมง ซึ่งเป็นเวลาที่พระอาทิตย์กำลังอัสดงลงลับทิวไม้ พระองค์ทรงอธิษฐานให้ผืนแผ่นดินเป็นสักขีพยาน เสียงพระบารมีธรรมให้เป็นที่ประจักษ์ และด้วยอำนาจแห่งพระบารมี 10 ทศที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในอดีตชาติ เมื่อทรงตั้งจิตอธิษฐานเช่นนั้นแล้ว พระองค์ก็ทรงสำรวมจิตให้สงบ มีพระสติตั้งมั่น มีพระวรกายอันสงบ มีพระหทัยแน่วแน่เป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่องปราศจากกิเลส ปราศจากความศรัทธามอง อ่อนโยน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ตราบใดที่ยังไม่บรรลุซึ่งพระโพธิญาณ จักไม่ทำลายสมาธิบัลลังก์วิเศษนี้เป็นอันขาด

4. วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้

การดำเนินวาระจิตของพระองค์ เริ่มตั้งแต่ทรงบำเพ็ญเพียรสมาธิให้เกิดในพระทัยโดยวิธีเรียกว่า “เจริญฌาน” ฌาน 4 และวิชชา 3 สรุปลงมาจากพระไตรปิฎกได้ดังนี้ว่า (พระมหาพงศ์คักดิ์ ฐานิโย (คงคา รัตนรักษ์), 2558) การบำเพ็ญสมาธิเรียกชื่อตามลำดับแห่งความประณีต กล่าวคือเมื่อพระองค์ทรงรู้ทั่วถ้วนหมดทุกสิ่งทุกอย่างในขณะจิตเดียว กำหนดรู้อยู่กับสิ่งเหล่านี้จนกระทั่งจิตละเอียดลงไป ๆ ภายจางหาย เหลือแต่จิตนิ่ง สว่าง รู้ ตื่น เบิกบาน เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ในจักรวาลนี้รู้แต่จิตของพระองค์ดวงเดียวที่ยังสว่างไสวอยู่ในตอนนี้จิตของพระองค์เป็นพุทธะ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน จิตเป็นอัตตาที่ปะ มีตม เป็นเกาะ เป็นอัตตสรณมิตม เป็นที่ระลึก คือ ระลึกอยู่ที่ตน รู้อยู่ที่จิต อัตตาหิ อัตตโน นาโถ จิตมิตม เป็นตน ของตน เมื่อจิตของพระองค์ดำรงอยู่ในสมาธิ ลำดับองค์ฌานมีดังนี้คือ ปฐมฌาน ประกอบไปด้วยองค์ 5 คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา หมายถึง จิตไปรู้อยู่กับสิ่ง ๆ หนึ่ง หรือบางทีไปรู้เฉพาะในจิตเพียงอย่างเดียว แล้วก็มึปิติ มีความสุข มีความเป็นหนึ่ง เมื่อจิตสงบละเอียดลงไป เข้าสู่ ทุตติยฌาน ที่ประกอบด้วยองค์ 3 คือ ปิติ สุข เอกัคคตา จิตไม่ได้ยึดสิ่งรู้ รู้อยู่ที่ตัวเอง แต่ก็ยังรู้สึกว่ามีปิติ มีสุข แล้วก็มึเอกัคคตา เมื่อจิตสงบละเอียดลงไป ปล่อยวางปิติ คงเหลือแต่สุข และเอกัคคตาเข้าสู่ ตุตติยฌาน ประกอบด้วยองค์ 2 คือ สุข กับเอกัคคตา ในที่สุดกายก็หายไป ความสุขก็พลอยหายไป ยังเหลือแต่จิตนิ่งสว่างไสวอยู่อย่างนั้น จิตเป็นหนึ่ง คือ เอกัคคตา และเป็นกลางโดยเที่ยงธรรม เรียกว่า อุเบกขา ในช่วงนั้นจิตดำรงอยู่ใน จตุตถฌาน ประกอบด้วยองค์ 2 คือเอกัคคตา กับอุเบกขา จิตของ พระองค์ดำรงอยู่ในสมาธิขั้นจตุตถฌาน นานพอสมควร (พระเอียว สีลวิสุทโธและสรวิชัย วังษ์สะอาด, 2564)

พระองค์รู้พร้อมในขณะจิตเดียว ทั้งยมโลก มนุสสโลก เทวโลก แล้วเกิดความรู้ต่อไปอีกว่าทำไมสัตว์ทั้งหลายจึงมีประเภทต่างกัน อันนี้พระองค์ยังไม่ได้คิดเช่นนั้น เป็นแต่มองเห็นความแตกต่างของสัตว์และมนุษย์ เทวดา อินทร์ พรหม ยม ยักษ์ ภูตผีปีศาจ เปรต อสุรกายทั้งหลายเท่านั้น แล้วก็รู้กฎของกรรม เป็นสิ่งจำแนกสัตว์ให้มีประเภทต่าง ๆ รู้กิเลสคืออวิชชาที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายต้องทำกรรม แต่ในขณะที่รู้นั้น พระองค์รู้นิ่งอยู่เฉย ๆ ทรงรู้จนกระทั่งเหตุ รู้ทั้งปัจจัย รู้ความเป็นไปของมวลหมูสัตว์ทั้งหลายในจักรวาลนี้ แต่จิตดวงนี้คิดไม่เป็น พุดไม่เป็น สักแต่ว่ารู้ สักแต่ว่าเห็น รู้เห็นแล้วก็สามารถบันทึกข้อมูลต่าง ๆ เอาไว้พร้อมหมดทั้งเรื่องของปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวกขยญาณ (ชานป์ วิชชัณฑ์แก้ว, 2563) ไม่มีขาดตกบกพร่อง ตามนิสัยของพระสัพพัญญู เป็นการตรัสรู้ ในขณะที่จิตไม่มีร่างกายตัวตน แม้ไม่มีร่างกายตัวตน จิตสามารถรู้เห็นทุกสิ่งทุกอย่างได้ เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นโลกวิทูละเอียดถี่ถ้วนดีแล้ว จิตของพระองค์ถอนจากสมาธิขั้นนี้มา พอมาารู้สึกว่ามีกาย ตอนนี้จิตของพระองค์จึงมาพิจารณาทบทวน ถึงสิ่งที่รู้เห็นนั้นซ้ำอีกทีหนึ่ง เรียกว่าเจริญวิปัสสนา ทรงพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ทรงระลึกชาติหนหลังได้ ตั้งแต่ชาติหนึ่ง ชาติสอง ชาติร้อย ชาติพัน ชาติหมื่น ชาติแสน ชาติล้านไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์เคยเกิดเป็นอะไรมาบ้าง กว่าจะได้มาถึงการตรัสรู้นี้ นอกจากพระองค์จะทรงรู้เรื่องของพระองค์เองแล้ว ยังสามารถรู้เรื่องของคนอื่น สัตว์อื่นได้ด้วยว่า มวลสัตว์ทั้งหลายในจักรวาลนี้ เกิดมาแล้วก็ภพก็ชาติ เคยเป็นอะไรมาบ้าง จิตของพระองค์คิดพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุส

สติญาณในปฐมยามและในมัชฌิมยาม พระองค์ได้พิจารณา เรื่องการจุดและเกิดของสัตว์ทั้งหลาย ทำไม สัตว์ทั้งหลายจึงมีประเภทต่างกัน อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย เพราะกรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย จึงเกิด สุภาชิตขึ้นมาว่า กมมํ สตเต วิภชติ (สมคัคคี พุดดัง, 2562) กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้มีประเภทต่างกัน เกิดขึ้นตั้งแต่ในสมัยนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์มาสอนธรรมแก่มวลสัตว์ทั้งหลาย พระองค์จึงสอนให้ พิจารณากรรมเป็นส่วนใหญ่ว่า เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตน มีกรรมเป็นผู้ให้ผล มีกรรมเป็นแดนเกิด มีกรรม เป็นผู้ติดตาม มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กฎของกรรมนี้เกิดจากการทำ การพูด โดยอาศัยความคิดเป็นผู้ตั้ง เจตนาว่าจะทำ จะพูด จะคิดในเมื่อทำอะไรลงไปโดยเจตนา สิ่งนั้นสำเร็จเป็นกรรม เรื่องนี้พระองค์ทรง พิจารณาจบลงในมัชฌิมยาม แล้วก็ทรงดำริต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้สัตว์ทั้งหลายต้องทำ กรรม ก็เพราะความไม่รู้จริง(อวิชชา) ความรู้ไม่จริงนี้เป็นเหตุ ให้สัตว์ทั้งหลายทำกรรมตามที่ตนเข้าใจว่า มันถูกต้อง จึงทำกรรมดี ทำกรรมชั่วคะละคะกันไป หมายถึง ทำกรรมที่เป็นบาป ทำกรรมที่เป็นบุญ ทำ กรรมที่เป็นชั่ว(อกุศลกรรม) ทำกรรมที่ดี(กุศลกรรม) ในเมื่อทำแล้วก็ย่อมได้รับผลของกรรม เมื่อได้รับผล ของกรรมแล้วก็ต้องกลับมาเกิดอีก โดยอาศัยกิเลสคืออวิชชาตัวเดียวนั้นแหละ ทำกรรมแล้ว ทำกรรมเล่า เกิดแล้วเกิดเล่าไม่รู้จักจบจักสิ้น เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร เรื่องนี้พระองค์พิจารณาจบลงใน ปัจฉิมยาม ในเมื่อพระองค์ได้พิจารณา 3 เรื่อง ตามลำดับในยามทั้ง 3 จบลงแล้ว จิตของพระองค์ยอมรับ สภาพความเป็นจริงว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่ตรัสรู้นี้ เป็นความจริงแท้ไม่แปรผัน ในช่วงขณะจิตนั้น อรหัตตมคค ญาณจึงบังเกิดขึ้น ตัดกิเลสอาสวะขาดสะบั้นไปในปัจฉิมยาม จึงได้พระนามว่า อรหันต์ สัมมาสัมพุทธโธ ภควา พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระอรหันต์ ดับเพลิงกิเลสเพลิงทุกข์สิ้นเชิงตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ด้วยประการฉะนี้ อันนี้คือลักษณะการตรัสรู้ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (หลวงพ่อ-พุทธ ฐานิโย, 2553)

เมื่อพระองค์ทรงสิ้นความสงสัยในสันดานแห่งพระองค์เองและสันดานแห่งสัตว์เหล่าอื่น ก็ทรง สังเวชสลดพระหฤทัย จึงทรงหยังพระญาณลงพิจารณาปัจจัยการหรือปฏิจจนุปบาทธรรม อันล้าลึก คือในขั้นแรกทรงปรารภ ชรา มรณะ และความแก่ และความตายขึ้นเป็นอารมณ์ปฐมเหตุก่อน แล้วก็ทรง ทราบเป็นลำดับ ดังปรากฏในพระไตรปิฎก ปฐมโพธิสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) แล้วทรง พิจารณาทบทวนถอยหลังลงไป เพื่อให้แน่นอนสืบไปว่า “ชรา มรณะ” นี้มิใช่เกิดจากอะไร ที่แท้เกิดขึ้นมา ได้ก็เพราะ “ชาติ” เป็นปัจจัย คือเป็นตัวเหตุ และ “ชาติ” นี้มิใช่เกิดมาจากอะไร ที่แท้ยอมเกิดขึ้นมาได้ เพราะ “ภพ” และ “สังขาร” นั้นมิใช่เกิดมาจากอะไร ที่แท้ยอมเกิดขึ้น ก็เพราะอวิชชา เป็นปัจจัย คือเป็น ตัวเหตุ” เป็นอันว่า บัดนี้พระองค์ผู้มีพุทธบารมี ได้ทรงค้นพบแล้วว่า ตัวเหตุใหญ่ยิ่งสุดยอดที่มีอำนาจ บันดาลให้สัตว์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏ-สงสารอย่างไม่มีวันสิ้นสุดนั้นก็คือ “อวิชชา” นี้เอง ขณะนี้แม้ว่าพระองค์จะได้ทรงค้นพบสภาวะธรรมอันล้าลึก เกินวิสัยคนธรรมดาสามัญจักมีปัญญาหยั่งรู้ได้ ถึงกระนั้นพระองค์ก็ยังไม่สำเร็จธรรมวิเศษ เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า! ฉะนั้นพระองค์จึงทรงหยัง พระญาณลงพิจารณาตัวเหตุอันยิ่งใหญ่ที่พระองค์ทรงค้นพบ คือ “อวิชชา” ทรงพิจารณาอย่างถี่ถ้วนถ่อง

แต่ในที่สุดก็ทรงทราบว่า "อวิชชา" คือตัวโมหะที่ครอบงำจิตสันดาน ทำให้มีมโนปกปิดกำบังดวงปัญญา มิให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และมีให้เห็นแจ้งในพระจตุราริยสังขธรรม (อริยสัจ 4)

เมื่อทรงทราบด้วยพระญาณอันประเสริฐสุดแล้ว พระองค์ผู้มีพระทัยผ่องแผ้ว ไกลจะได้ตรัสรู้ในช่วงระยะเวลาไม่นานนี้ ก็มีพระมนัสมั่นคง น้อมตรงไปเพื่อที่จะบรรลุอัสวักขยญาณ คือ ญาณเป็นที่สิ้นไปแห่งอัสวกิเลส และในขณะนี้เอง พระองค์ทรงกำจัดอวิชชาหรือโมหะ ซึ่งเป็นม่านมืดปกปิดกำบังดวงปัญญาให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และพระจตุราริยสังขธรรม (พระอริยสัจ 4) คือ ทรงเจริญพระวิปัสสนาญาณภาวนา เห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งเบญจขันธ์หรือรูปนามตามอำนาจแห่งพระไตรลักษณ์แล้ว จนกระทั่งถึงเพลาตามพารุณสมัยไขแสงทองส่องอร่ามฟ้า พระองค์ผู้ทรงพระอุตสาหสร้างพระพุทธรูปมีมานาน ก็ได้ตรัสรู้แก่พระปรมาภิเชกสัมโพธิญาณ กำจัดอวิชชาหรือโมหะได้อย่างเด็ดขาด ทรงเห็นแจ้งในพระจตุราริยสัจโดยประจักษ์ ดับสูญสิ้นอัสวกิเลสเป็นสมุจเฉตพหุทาน สำเร็จเป็นองค์ "สมเด็จพระมิ่งมงกุฎศรี-ตากยมนีโคตมบรมศาสตราจารย์" ทรงเป็นผู้ควรแก่การเคารพแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง

การได้บรรลุญาณทั้งสามของพระมหาบุรุษ ตามด้วยการตรัสรู้ถึงอริยสัจ 4 (ความทุกข์ เหตุเกิดของความทุกข์ ความดับทุกข์ และวิธีดับทุกข์) จิตก็พ้นจากความเศร้าหมองทั้งปวง ไม่ถ้อยมั่นด้วยอุปาทานไม่เป็นห่วงในโลกียสุข อันเป็นสุขไม่แท้จริงและไม่ประณีตนั้นได้ชื่อว่า "ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ" (ตรัสรู้ความเป็นพระพุทธเจ้า) ทรงรู้ธรรมพิเศษสมดังพระประสงค์ หลังจากที่ทรงบรรพชา มา 6 ปี ซึ่งตรงกับคืนวันวิสาขปุณณมี หรือวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 ที่ได้ตั้งพระศรีเมหาโพธิ์ ก่อนพุทธศักราช 45 ปี และขณะที่พระองค์ทรงตรัสรู้นั้น ทรงมีพระชนมายุได้ 35 ปีพอดี ดังนั้นพระนามว่า เจ้าชายสิทธัตถะ หรือพระโพธิสัตว์ หรือพระมหาบุรุษ ได้กลายเป็นพระนามในอดีต เพราะนับแต่ทรงบรรลุพระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นต้นไป ทรงมีพระนามใหม่ว่า "อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า" แปลว่า พระผู้ตรัสรู้ธรรมเครื่องหลุดพ้นจากกิเลสโดยชอบโดยพระองค์เอง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วทรงเสวยวิมุตติสุข ณ บริเวณต้นพระศรีเมหาโพธิ์เป็นเวลา 7 สัปดาห์ ทรงรำพึงว่า ธรรมะที่พระองค์ตรัสรู้นั้นนับเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่วไป จึงทรงจะไม่ประกาศธรรม ครั้นเมื่อพระสัทมบดีพรหมทราบวาระจิตของพระองค์ จึงอาราธนาให้โปรดมนุษย์ พระองค์ทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว 3 เหล่า ดังแสดงไว้ในพระไตรปิฎกต่อไปนี้

“พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย

มีธูลีในตมามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม

สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่ง

น่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี ฉะนั้น

นั้น.” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538)

ทรงเห็นว่าในโลกนี้ยังมีเหล่าสัตว์ผู้มีธูลีในดวงตาเบาบาง สัตว์เหล่านั้นจะเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรมเหล่าสัตว์ผู้ที่สามารถรู้ทั่วถึงธรรมได้ยังมีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงทรงน้อมพระทัยไปในการแสดงธรรมและเผยแผ่หลักธรรมตลอดพระชนม์ชีพ รวมเป็นเวลานานถึง 45 ปี สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงมี

พระปรีชาสามารถอย่างสูง ประกอบกับหลักธรรมคำสอนของพระองค์เป็นจริงและมีประโยชน์ โดยไม่มีข้อโต้แย้งใด ๆ ทั้งสิ้น ถึงแม้จะใช้หลักการทางวิทยาศาสตร์มาพิสูจน์ก็ไม่สามารถหาข้อผิดพลาดได้เลย นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีพุทธจริยาในความเป็นครูอย่างสูง มีความเสียสละเพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างแท้จริง ช่วยให้พุทธศาสนิกชนได้ก้าวสู่ถนนสายธรรมเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม นับตั้งแต่พระองค์ตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และทรงบำเพ็ญพุทธกิจอยู่จนพระชนมายุ 80 พรรษา พระองค์ได้เสด็จจำพรรษาสุดท้าย ณ เมืองเวสาลี

5. กระบวนการดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า

ในวาระนั้นพระพุทธองค์ทรงพระชราภาพมากแล้ว ทั้งยังประชวรหนักด้วย พระองค์ทรงพระดำเนินจากเวสาลีสู่เมืองกุสินารา เพื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ เมืองนี้ พระพุทธองค์ได้หันกลับไปทอดพระเนตรเมืองเวสาลี ซึ่งเคยเป็นที่ประทับ นับเป็นการทอดทัศนาเมืองเวสาลีเป็นครั้งสุดท้าย แล้วเสด็จต่อไปยังเมือง ปาวา เสวยพระกระยาหารที่บ้านนายจุนทะ บุตรนายช่างทอง พระพุทธองค์ทรงพระประชวรหนักอย่างยิ่ง ทรงข่มอาพาธประคองพระองค์เสด็จถึงศาลาโนทยาน (ป่าสาละ) ของเจ้ามัลละเมืองกุสินารา ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานพระองค์ได้ทรงแสดงปัจฉิมวาจา ดังกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกที่ว่า

“บัดนี้เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด” (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538)

ก่อนที่พระพุทธเจ้าจะดับขันธปรินิพพานนั้น พระพุทธองค์ทรงประทับสี่หไสยาสน์ โดยพระปรีศร์เบื่องขวา (นอนตะแคงขวาตั้งพระบาทเหนือพระบาท) เพื่อพักผ่อนบรรเทาความไข้และความเจ็บป่วยแห่งพระวรกาย พระหฤทัยของพระพุทธองค์นั้นสงบ ไม่ทรงแสดงอาการกระสับกระส่ายแต่ประการใด การประทับนอนของพระพุทธองค์ในครั้งนี้เป็นการประทับ "ไสยาอาวาสาน" คือ การนอนแบบมีสติเป็นครั้งสุดท้าย โดยไม่คิดจะลุกขึ้นต่อไปอีกแล้ว จากนั้นพระพุทธองค์ก็ทรงเข้าอนุภุมพินิทธรรม

วาระจิตของพระพุทธเจ้าขณะปรินิพพาน ดังแสดงในพระไตรปิฎก มหาปรินิพพานสูตร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538) สรุปความเป็นลำดับดังนี้คือ

- 1) ทรงเข้าปฐมฌาน (ฌานที่ 1) ซึ่งมีองค์ประกอบหลัก ๆ ในการปฏิบัติอยู่ 5 ประการ ได้แก่
 - 1) วิตก คือ คิดอารมณ์ คิดเพ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือคิดสิ่งใดก็ได้ หรือเรียกว่า “กัณฑ์” 2) วิจาร์ คือ เคล้าคลึงอารมณ์ นำสิ่งที่เรากำลังเพ่ง หรืออารมณ์ที่วิตกนั้นมาวิเคราะห์ วิจัย พิจารณา หรือนำข้อมูลทีวินิจนัยมาเปรียบเทียบ เทียบเคียง วิเคราะห์ความแตกต่างกันว่า ดีหรือไม่ดี ถูกหรือผิดประการใด ด้วยโยนิโสมนสิการ คือ การคิดพิจารณาตั้งแต่ต้นเหตุไปถึงผล ผลไปถึงเหตุ ให้ครบวงจรตามภาวะจริงแห่งธรรม
 - 3) ปีติ คือ ดีใจและความเอิบอัมใจ คือ การยอมรับความเป็นจริงแห่งธรรม มายาธรรม ธรรมชาติแห่ง

ความเป็นไปตามวิถีแห่งธรรม แล้วสรุปตามภาวะแห่งธรรมนั้น ๆ จึงจะเกิดความเอิบอิ่มใจ ถ้าไม่มีการสรุปจิตของเรา ก็จะสับสน แสวงหา โหยหา ย่อมไม่เกิดปิติ และถ้ามีปิตีก็จะส่งผลให้มีกำลังใจทำต่อ 4) สุข คือ ความคิดว่า "ดี" หรือ "พึงพอใจแล้ว" 5) เอกัคคตา คือ ความแน่นอนและดำรงอารมณ์อยู่ ณ จุดนั้น เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว

2) ทรงเข้าทุติยฌาน (ฌานที่ 2) ซึ่งมีองค์ประกอบ 3 ประการ คือ จะละวิตก วิจารณ์ไป เมื่อไม่สงสัยและเชื่อมั่น จึงเจริญต่อไปที่ 1) ปิติ 2) สุข 3) เอกัคคตา เมื่อออกจากทุติยฌานแล้ว

3) ทรงเข้าตติยฌาน (ฌานที่ 3) ซึ่งมีองค์ประกอบ 2 ประการ คือ ละปิติ แล้วเจริญ 1) สุข 2) เอกัคคตา สาเหตุทำไมฌานที่ 3 ถึงต้องละ วิตก วิจารณ์ ปิติได้ เหลือแต่สุขกับเอกัคคตา เพราะการจะเลื่อนระดับจิตให้ละเอียดถึงขั้นนี้ ต้องควบคุมจิตใจให้ได้ แต่ถ้าควบคุมจิตไม่ได้ ก็ทำได้ยากเช่นเดียวกัน เมื่อออกจากตติยฌานแล้ว

4) ทรงเข้าจตุตถฌาน (ฌานที่ 4) ในฌานที่ 4 นี้ มีองค์ประกอบ 2 ประการ คือ ละสุขเสียได้แล้วเจริญ คือ 1) อุเบกขา 2) เอกัคคตา ถ้ายังไม่อุเบกขาก็จะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ อยู่เรื่อย หวันไหวไปเรื่อย จึงต้องเป็นตัวของตัวเอง เพียงแค่รับรู้เฉย ๆ เป็นบันไดให้ขึ้นถึงขั้นที่ 4 ดังนั้นต้องอุเบกขา จึงสามารถหลุดจากสิ่งที่เป็นอยู่ เมื่อออกจากจตุตถฌานแล้ว

5) ทรงเข้าอากาสนัญญาตนะ คือ การกำหนดอากาส ความว่าง ใช้อากาสเป็นตัวนำให้เกิดความรู้สึกว่า "ว่าง" ฌานนี้เข้าสู่สุญญตา คือ ว่างจากรูป แล้วก็ไปว่างที่นาม พอว่างที่นามก็ไปว่างที่ขันธ์ใน เมื่อออกจากอากาสนัญญาตนะแล้ว

6. ทรงเข้าวิญญูณัญญาตนะ คือ กำหนดวิญญูณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ วิธีทำคือหารูป รูปมันต้องเปลี่ยนไปเรื่อย เจริญพระไตรลักษณ์ ตัวอนิจจังกำหนดวิญญูณหาที่สุดไม่ได้ ก็คือวิญญูณ ซึ่งเป็นตัวรับรู้ที่เปลี่ยนไปเรื่อย ๆ จนหาที่สุดไม่ได้ เมื่อออกจากวิญญูณัญญาตนะแล้ว

7) ทรงเข้าอากิญจัญญาตนะ คือ กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์ หมายถึง ไม่จับอารมณ์ตัวใดตัวหนึ่งให้ยึดมั่นถือมั่น แต่ไม่ใช่สุญญตา เป็นเพียงแต่เริ่มพิจารณา เพื่อนำไปสู่สุญญตา ทุกอย่างจะยึดมั่นถือมั่นไม่ได้ จนในที่สุดจิตยอมรับข้อเท็จจริงในนี้ว่ายึดมั่นถือมั่นไม่ได้ ก็จะเข้าสู่ภาวะอนัตตาและสุญญตา เมื่อออกจากอากิญจัญญาตนะแล้ว

8) ทรงเข้าเนวสัญญานาสัญญาตนะ คือ การเข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ หมายถึง ไม่ยึดมั่นถือมั่น เกี่ยวกับเรื่องสัญญา คือ ไม่ยึดมั่นถือมั่น เพียงแต่ให้รู้ซึ่งถึงพระไตรลักษณ์ เข้าสู่การพิจารณาเข้าใจประจักษ์ซึ่งในหลักธรรมพระไตรลักษณ์ เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญาตนะแล้ว

9) ทรงเข้าสัญญาเวทิตนโรธ (สมาบัติ 9) สมาบัติ คือ เข้าไปพิสูจน์ความจริง ภาวะการณตรงนั้น เรียกว่า สมาบัติ ซึ่งเป็นความรู้ ความเป็นปัญญา ต้องเข้าไปสู่ความเป็นปัญญาว่าตรงนั้นผิดถูกอย่างไร อย่างไร สมาบัติอีกอย่างหนึ่ง คือ นิโรธสมาบัติหรือสัญญาเวทิตนโรธ ซึ่งละเอียดสุขุมกว่าอรุณฌาน เมื่อรวมกับ สมาบัติ 8 ข้างต้น ก็เป็น 9 มีคำเรียกต่างหากว่า อนุพัทพวิหารสมาบัติ

จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงเสด็จออกจากสัญญาเวทิตนิโรธสมาบัติ ถอยเข้าสู่เนวสัญญานา สัญญาตนะ คือ ฌาน 8 เข้าสู่ฌาน 7 จากฌาน 7 เข้าสู่ฌาน 6, ฌาน 5, ฌาน 4, ฌาน 3, ฌาน 2, ฌาน 1 หลังจากนั้นเข้าสู่ ฌาน 2 ฌาน 3 ฌาน 4 ตามลำดับ แล้วออกจากฌาน 4 เป็นลำดับสุดท้าย ก็เสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน (พหุมาสติ ทิพย์ธาดาวงศ์, 2561)

การที่พระพุทธเจ้าเข้าอนุบุพพิหารธรรม เข้าสู่รูปฌานและอรุพฌาน แล้วเข้านิโรธสมาบัติ เรียงลำดับไปตามจุดตามภาวะธรรม สิ่งเหล่านี้เป็นเฉพาะพระพุทธเจ้า ทรงแสดงกรรมเพื่อเจริญธรรม ว่า ก่อนพระพุทธเจ้าจะละสังขารเข้าสู่ปรินิพพาน ท่านต้องหมดจดบริสุทธิ์อย่างนี้ เพราะเมื่อเข้าสู่ปรินิพพาน จะไม่มีสิ่งเช่นนี้อีก พระองค์เข้านิโรธสมาบัติถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลกนี้ การเข้านิโรธ คือ ดับสัญญาและเวทนา คำว่า "ดับ" คือ ไม่ไปยึดถือ ไม่อยู่ในสมอง นี่คือการดับสัญญา ปล่อยวางอยู่ใน ธรรม สิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาในสมองก็ไม่ไปยึด เมื่อทำสมาธิเข้านิโรธสมาบัติ เพื่อมาดับตรงนี้ เพื่อไม่ให้เหนียว รั้งจากอารมณ์ต่าง ๆ เปรียบเหมือนการเป็นอิสระจากการเดินทาง ไม่แบกขนสัมภาระมากมาย จะทำให้ เดินไม่ไหว พอพระพุทธองค์เข้าสู่ดับสัญญาและเวทนา เพื่อเข้าสู่ปรินิพพานจะหมดเหตุแล้ว จึงไม่มีการกลับมาเกิดอีกต่อไป

ภาพที่ 1 วาระจิตของพระพุทธเจ้า

องค์ความรู้ใหม่

การศึกษาและวิเคราะห์วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และในขณะปรินิพพานเกิดองค์ความรู้ที่จะเป็นคุณประโยชน์ และจะเป็นแนวทางในการดำเนินตามรูปแบบและแนวทาง เพื่อให้เกิดประโยชน์ระดับบุคคล และสาธารณชน ทั้งยังเป็นการสร้างความสงบสุขภายในจิตใจของมนุษย์ สังคม และส่วนรวม คือ องค์ความรู้เรื่องการรักษาจิต จากการได้ศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวาระจิตในขณะตรัสรู้และ

ในขณะที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เนื่องจากจิตของพระพุทธเจ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ เป็นจิตที่ไม่มีกิเลส ดังนั้นการบำเพ็ญเพียรสร้างบารมีนี้ มีเรื่องราวมากมายและเป็นเรื่องยากมากกว่าที่พระองค์จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ที่ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ต้องลองผิดลองถูก กว่าจะค้นพบสังขารธรรม คือ อริยสัจ 4 ให้ได้มาสั่งสอนชาวโลก ต้องใช้เวลานานถึง 6 ปี และตลอดพระชนม์ชีพตรารบจนเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ก็ทรงจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนาด้วยพระองค์เองยังหลายถิ่นหลายแคว้น เพื่อสั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ตามพระองค์ ทั้งยังทรงต้องใช้กุศโลบายอย่างชาญฉลาดที่ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในการสอน ด้วยดวงพระทัยที่ทรงเปี่ยมไปด้วยพระพุทธานุภาพอันนับประมาฐานการมีได้ถึง 3 ประการ กล่าวคือ ทรงมีทั้งพระปัญญาธิคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาธิคุณ ในส่วนของพระปัญญาธิคุณ พระองค์ทรงมีพระปัญญารอบรู้ถึงความจริงแห่งสิ่งทั้งหลายทั้งปวง เพื่อนำความจริงเหล่านั้นมาเปิดเผยชี้แจงแสดง และสั่งสอนแก่สัตว์โลกตามพื้นเพแห่งอัธยาศัยของบุคคลเหล่านั้น พระวิสุทธิคุณ คือ การที่พระองค์ทรงมีพระทัยบริสุทธิ์ สะอาดหมดจดจากอาสวะกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ไม่ว่าจะดีหรือร้าย บริสุทธิมั่นคงอย่างไม่แปรผัน ซึ่งพระวิสุทธิคุณเป็นพระคุณเนื่องอยู่ในพระปัญญา อันเป็นผลเกิดเองจากการตรัสรู้ ส่วนพระกรุณาธิคุณที่พระพุทธองค์ทรงมีความกรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย ไม่ทรงเลือกชาติชั้นวรรณะแต่ประการใด ซึ่งเมื่อบุคคลได้น้อมนำการดำเนินจิตเหล่านี้ไปใช้ก็จะได้รับประโยชน์สมควรแก่การปฏิบัติสืบไป

การทำให้เกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนา เพื่อนำมาเผยแผ่ให้พุทธศาสนิกชนได้เห็นคุณค่าของสังขารธรรมที่ได้จากการตรัสรู้ของพระองค์ ได้เห็นความเสียสละตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ และให้สามารถเข้าใจหลักธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ในการนำสู่การปฏิบัติไม่ให้หลงทาง เพราะธรรมะของพระองค์มีคุณค่าสูงในการยกระดับความประพฤติทางกาย วาจา และเกิดคุณธรรมทางจิตใจที่สูงขึ้น แล้วยังเกิดประโยชน์ต่อสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม เป็นประโยชน์ให้เกิดความเจริญอย่างยั่งยืน สูดท้ายเกิดประโยชน์สูงสุด คือ สามารถละกิเลส หลุดพ้นจากสังสารวัฏเข้าสู่ภาวะนิพพานได้จริงอีกด้วย

พระคุณของพระพุทธเจ้าที่มีต่อมวลมนุษย์

ภาพที่ 2 ประมวลองค์ความรู้ที่ทำให้เกิดศรัทธาในพระพุทธศาสนา

วาระจิตในขณะตรัสรู้ ทำให้ทราบแนวทางในการปฏิบัติกัมมัฏฐาน ก่อนปฏิบัติต้องมีวิธีการปฏิบัติตนอย่างไร โดยเริ่มจากการทำกรรมดี 3 อย่าง อาทิ การรักษาศีล อันเป็นการรักษากายกรรม วชิกรรมให้บริสุทธิ์ ให้จิตยึดมั่นในคุณความดี ตัดปิลิโพธ ตัดนิเวรณ ส่วนทำกรรมดีทางมโนกรรม คือมีสติ ตั้งมั่นอยู่กับตนเอง พยายามละทวิภูฏี 62 บำเพ็ญความเพียรในการปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน มีความสอดคล้องกับการศึกษาของพระมหาชิต ฐานชิต และ พระครูพิพิธวรกิจจานุการ (2560) ที่ได้ศึกษาเรื่อง การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กัมมัฏฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย พบว่า โปธิปักขียธรรมเป็นสาระแก่นสารแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งประกอบด้วย สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โภขฌงค์ 7 และ มรรค 8 ทรงวางแนวทางในการปฏิบัติเพื่อความเจริญแห่งจิต ถ้าพุทธศาสนิกชนได้น้อมนำหลักธรรมและบำเพ็ญเพียรปฏิบัติภาวนาโดยมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแบบอย่าง ย่อมทำให้จิตละวางจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน มุ่งสู่เป้าหมายสูงสุดคือ นิพพาน พ้นจากสังสารวัฏฏ์ ไม่กลับมาเกิดอีกต่อไป ซึ่งการศึกษาความเชื่อเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเถรวาท (2060) ได้อธิบายกรรมและผลของการกระทำกรรมนี้มีอยู่ 3 ทางคือ การกระทำทางกาย เรียกว่า กายกรรม การกระทำทางวาจา เรียกว่า วชิกรรม การกระทำทางใจ เรียกว่า มโนกรรม กรรมจึงเป็นเรื่องของเหตุผล เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมส่งผล กรรมจึงเป็นกฎสากลแก่สรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้าที่อยู่ในในวัฏจักรนี้

วาระจิตในขณะปรินิพพาน เมื่อนำมาศึกษาย่อมเกิดประโยชน์ เกิดองค์ความรู้ในการละสังขารเข้าสู่ปรินิพพานอย่างยิ่ง เพราะก่อนพระพุทธเจ้าจะเข้าสู่ปรินิพพาน จิตของพระองค์ทรงหมดจดบริสุทธิ์หมดเหตุที่จะกลับมาเกิดอีก พระองค์เข้านิโรธสมาบัติซึ่งถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลกนี้ จะดับสัญญาและเวทนา ละทุกสิ่งอย่าง พอพระพุทธองค์เข้าสู่นิโรธดับสัญญาและเวทนา จากนั้นพระพุทธเจ้าจึงเสด็จออกจากสัญญาเวทียตนิโรธสมาบัติที่ 9 ถอยเป็นเนวสัญญานาสัญญาตนะ อากิญจัญญายตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากาสาณัญญาตนะ จตุตถฌาน ตติยฌาน ทุตติยฌาน แล้วเข้าสู่ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ถอยออกจากจตุตถฌาน เป็นลำดับสุดท้าย แล้วเข้าสู่ปรินิพพาน จะเห็นได้จากการศึกษาของ ประยงค์ จันทรแดง (2558) ที่ได้ศึกษาเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาในมหาปรินิพพานสูตร ที่กล่าวถึงวาระจิตของพระพุทธองค์ และจิตขณะปรินิพพาน ทั้งยังแสดงว่าความสุขในชีวิตมี 2 ระดับ ได้แก่ ทิฏฐธัมมิกัตถะความสุขขั้นต้นหรือกามสุข และสัมปรายิกัตถะหรือปรมาตถะความสุขขั้นสูง คือ การบรรลุนิพพาน ได้แก่ ภาวะที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ ความหลง โดยการปฏิบัติตามหลักอปริหานิธรรม

6. สรุป

วาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และปรินิพพานมีความแตกต่างกัน ดังนี้คือ

วาระจิตในขณะตรัสรู้ เริ่มแรกพระองค์ยังไม่ได้ตรัสรู้เป็นพระอรหันต์ ทรงบำเพ็ญ สมถกัมมัฏฐาน เจริญฌานในขั้นปฐมฌาน คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ซึ่งเป็นวาระจิตยังมีการ

รับรู้อารมณ์อยู่ ในขณะที่เองการที่พระองค์จะไม่ดำเนินจิตเข้าสู่รูปฌาน เนื่องจากพระองค์มีทรงประสงค์ให้เกิดความสุขพิเศษ ซึ่งเป็นอานิสงส์ของการเจริญรูปฌาน แต่ทรงแน่วแนในการแสวงหาธรรมวิเศษ เพื่อให้จิตเกิดปัญญา-ญาณ บังเกิดความรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ คือเครื่องเศร้าหมองอันหมักหมมที่อยู่ในจิตตสันดาน ฉะนั้นในตอนนี้นะพระองค์จึงโน้มจิตมาพิจารณาทบทวนถึงสิ่งที่ทรงรู้เห็นนั้นซ้ำอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่าเจริญวิปัสสนา ทรงพิจารณาเรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวกุชฌญาณ กล่าวคือ เมื่อบรรลุนิพพานทั้งปุพเพนิวาสานุสสติ-ญาณ จุตูปปาตญาณ ซึ่งเป็นขั้นโลกีย์ญาณ ได้เห็นการเวียนว่ายตายเกิดทั้งของตนเองและสัตว์อื่น เป็นความรู้สำคัญยิ่งต่อการก้าวสู่ความพ้นทุกข์ เพื่อมุ่งไปที่ความหมดข้อสงสัยในการเวียนว่ายตายเกิดและเห็นความจริงในข้อนี้ เป็นการเห็นแบบไม่มีภาษาบัญญัติ เพราะเห็นในขณะที่ไม่มีตัวตน จึงโน้มไปที่ความสังเวชสลดพระหฤทัย หลังจากนั้นจึงทรงเห็นภัยในวัฏฏะและเป้าหมายในการเวียนว่ายตายเกิด ทรงเริ่มสวหาเหตุของการเวียนว่ายตายเกิด จึงทรงหยั่งพระญาณบังเกิด “อาสวกุชฌญาณ” คือ ความรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ เป็นเครื่องเศร้าหมองอันหมักหมมอยู่ในจิตตสันดาน กล่าวคือ กำหนดรู้ขั้นนี้ พร้อมทั้งอาการ โดยความเป็นเหตุและเป็นผล พิจารณาปัจจัยอาการหรืออุปปัจจสมุปบาทธรรม ทรงหาเหตุจนได้เจอตัวการสำคัญที่สุดหรือตัวปฐมเหตุ คือ อวิชชา นั่นเอง แต่ถึงกระนั้นในขั้นตอนนี้พระองค์ก็ยังไม่สำเร็จธรรมวิเศษเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า! ทรงพิจารณาอย่างถี่ถ้วนถ่องแท้ ในที่สุดก็ทรงทราบว่า "อวิชชา" คือ ตัวโมหะนี้ ที่คอยครอบงำจิตตสันดาน ทำให้มีตมณปกปิดกำบังดวงปัญญา มิให้เห็นแจ้งในพระไตรลักษณ์ญาณ และมีให้เห็นแจ้งในพระจตุราริยสังขารธรรม (พระอริยสัง 4) และเมื่อนั้นพระองค์ก็ได้สำเร็จเป็น “สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า” ในที่สุด

วาระจิตในขณะที่ปรินิพพาน วาระจิตของพระพุทธเจ้าที่กำลังจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระองค์ทรงเข้าอนุบุพวิหารธรรมเข้าสู่รูปฌานและอรุณฌาน แล้วเข้านิโรธสมบัติ เรียงลำดับการจตุตตามภาวะธรรมทรงแสดงกรรม เพื่อเจริญธรรม คือก่อนพระพุทธเจ้าจะละสังขารเข้าสู่ปรินิพพาน พระองค์ต้องหมดจดบริสุทธิ์อย่างนี้ เพราะเมื่อเข้าสู่ปรินิพพานพระองค์ทรงเข้านิโรธสมบัติถือว่าสูงสุดในระดับของการอยู่ในภาวะภูมิโลก เพราะการเข้าสู่ปรินิพพานต้องหมดเหตุ ดังนั้นจิตตสันดานของพระองค์ซึ่งเป็นผู้สิ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวงแล้วจึงไม่มี ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นเพราะเมื่อพ้นจากวัฏฏสงสารแล้ว ทำให้มรณาสันนิวัติของพระพุทธองค์ไม่มีกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตมาเป็นอารมณ์ พระองค์ได้เป็นผู้พ้นจากกรรม เครื่องหมายแห่งการเกิดไม่มี จึงพ้นจากความเกิด การจตุตของพระองค์ไม่มีการเกิดอีก ฉะนั้นปรินิพพานวิถีของพระพุทธองค์ มีลักษณะเป็นชีวิตสมสสิวิถิ

7. ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการศึกษาวาระจิตของพระพุทธเจ้าในขณะตรัสรู้และในขณะที่ปรินิพพาน พบว่าไม่เหมือนกัน เนื่องจากในขณะที่ตรัสรู้ วาระจิตของพระองค์มี 2 ขณะ หรือมี 2 วาระจิต กล่าวคือ ก่อนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ จะมีวาระจิตเป็นอนิภพญาณวิถี คือ เมื่อได้ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ (มีปัญญาที่สามารถระลึกถึงเรื่องราวของตนที่เคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน) และได้ทิพพจักขุญาณ (มีตาทิพย์รับรู้

การจตุและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่เรียกว่า จตุปปาตญาณ) หลังจากนั้นเมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพะสัมมาสัมพุทธเจ้า มีนิพพานเป็นอารมณ์ วาระจิตที่เข้าถึงมรรคผล ที่เรียกว่า มรรควิถีสและผลวิถีสหรือโลกุตตรอัปนาวิถีส ส่วนในขณะที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีวาระจิตเดียว เพราะปรินิพพานวิถีสของพระพุทธองค์ มีลักษณะเป็นชีวิตสมสึวิถีส คือ พระพุทธองค์จะปรินิพพานทางมโนทวารมรรณาสันนิวิถีสเพียงทางเดียวเท่านั้น ดังนั้นการตั้งวัตถุประสงค์การศึกษาที่มีการเฉพาะเจาะจงในการศึกษาเปรียบเทียบวาระจิตของพระพุทธเจ้าจึงเป็นประเด็นน่าสนใจในการศึกษาต่อไป

8. เอกสารอ้างอิง

- ชานป์ วิชชัทัตแก้ว. (2563). องค์ใดพระสัมพุทธ. *วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 27(3): 237-245.
- พระมหาชิต, ฐานชิต และ พระครูพิพิธวร กิจจานุการ. (2560). *การปฏิบัติและการสอบอารมณ์กรรมฐานตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย*. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- ภัสสร รัชต์กฤษณะโถม. (2564). วิเคราะห์แนวคิดพุทธภาวะในพุทธมหายานกับการพัฒนาสภาพจิตของคนในยุคปัจจุบัน. *วารสารชัยภูมิ ปริทรรศน์*, 4(2): 24-35.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2525). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย (91 เล่ม)*, พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2536.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2564). *พระอภิธรรมไครว่ายาก* วิถีสังคหะ, ชุดที่ 71. เข้าถึงข้อมูล 12 ตุลาคม 2564 <http://lifestudies.net/102.html>
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ. (2563). *พระอภิธรรมไครว่ายาก*. เล่มที่ 1. นนทบุรี: บริษัท อมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ จำกัด. หน้า 90-92.
- พระมหา พงศ์ศักดิ์ ฐานियो (คงคา รัตน รักษ์). (2558). พระอรหันต์ปัญญาวิมุติต้องอาศัยฉานสมาบัติในการบรรลุธรรมหรือไม่. *ธรรมธารา*, 1(1): 159-184.
- พระเอียว สีสวิสุทโธ, และ สรวินัญ วงษ์สอาด. (2564). ศึกษารูปแบบการสอนกัมมัฏฐานของพุทธมณฑลวิปัสสนาธุระ จังหวัดกัณดาล ประเทศกัมพูชา. *วารสารมจรบาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 7(2): 56-66.
- สมศักดิ์ พุดด้วง. (2562). การศึกษาวิเคราะห์เรื่องกรรมและการให้ผลของกรรมตามหลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาท. *บาฬีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์*, 6(1): 40-52.
- ประยงค์ และ จันท์แดง. (2558). *การศึกษาวิเคราะห์เชิงปรัชญาในมหาปรินิพพานสูตร*. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.

ปราชญ์ชยะ. (2558). ลำดับพระญาณแห่งการตรัสรู้ธรรมของพระพุทธเจ้า, เข้าถึงข้อมูล 9 ตุลาคม 2564.

<http://khunsamatha.com/>

หลวงพ่อกุช ฐานิโย. (2553). วิถีจิตสู่การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า, เข้าถึงข้อมูล 9 ตุลาคม 2564.

<http://www.dhammadharm.org/webboard/dbview.php?No=1545>

พรหมสิทธิ์ ทิพย์ธาดาวงศ์. (2561). ลีลากระบวนการดับขันธปรินิพพานของพระพุทธเจ้า,

<http://www.dhammadharm.org/articles/dbview.php?No=1530> เข้าถึงข้อมูล 6 ต.ค.

2564